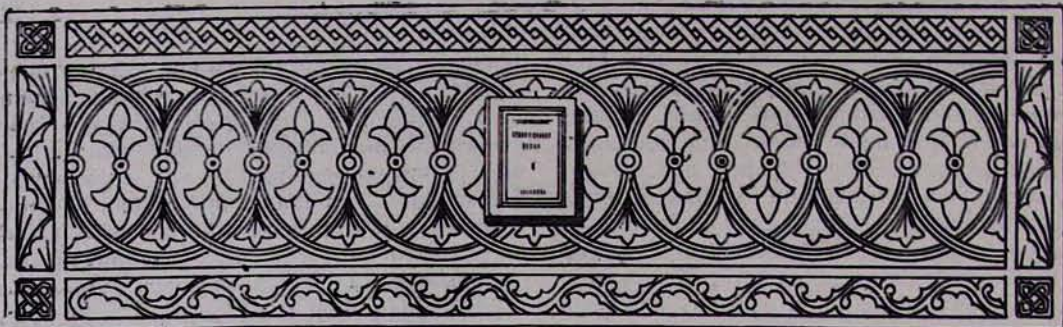

Հ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

Ժ
ԾԱՆԱԴԱՐԱՆԸ ԽԱՁԻ

I.—Չարաշուք մանգաղը

Զգույշ, ընթերցող: Հանե հողաթափերդ. Գողգոթա պիտի բարձրանանք: Հայոց պատմության այն ահավոր պահն է՝ երբ ամբողջ ժողովուրդ մը Գողգոթա ելավ խաչը ուսին:

Եթե պիտի չկրնաս հուզումդ դապել, մի՛ կարդար, ընթերցող, դուն այս գլուխը: Ընթերցող, ընթերցող, դուն այս գլուխը: Ընթերցող, ընթերցող, դուն այս գլուխը: Ընթերցող, ընթերցող, դուն այս գլուխը:

Ավա՛ղ, երբեմն քաջ կնկատենք մենք զմեզ: Կկարծենք թե պիտի կրնանք պաղարյուն նայիլ հրեկվան վրա, ու չհուզվիլ զայն պատմած ատեն: Ի դուր կհավատանք թե տարիներուն հետ կսկիծները կանհատին, ու կմեղմանա սուգը: Պատրա՛նք: Անոնք միշտ գո են մեր հոգիներուն մեջ, ու օրվան հագերն են որ մեզ կմոռցնեն պահ մը զանոնք: Հին օրերու աճյուններուն մեջ դեռ կապրին այնքան անուշ ու դառն վայրկյաններ, այնքան հույսեր ու հուսախաբություններ, վերելքի բուռն ճիգեր ու փշուր-փշուր խորատակով թևափներու, թռչելի: Ու մենք, միամիտ մարդիկ, պահ մը կարծեր ենք թե գերեզման ենք դրեր մեր բովանդակ երեկը: Վա՛յ քեզի եթե փորձես գերեզմանին կափարիչը վերցրնել: Վա՛յ քեզի եթե ուզես խառնել հին օրե-

րու մոխիրը. անթեղված կայծ մը բավ է կրրկին բռնկցնելու հին հուշումները...

Տեսանք թե ինչպես, 1915 ապրիլ 5/17-ին, ահավոր շարաթ մը կրացվեր հայ ժողովուրդի ճակատագրին մեջ, թե ինչպես անդհանքով անցուցինք մենք այդ մռայլ շաբաթը, երբ ինչպես լուսցավ շարաշուք առտուն, որ ապրիլ 11/24-ն է:

Կոմիտասն երբ կբաժնվեինք առտուն՝ տնամուր էր իր հոգեկան կորուվին մեջ: Այդպես ալ մնացեր էր ամբողջ օրը: Ամենուն շփոթած պահուն՝ ան իր ջիղերը ուժեղ կպահեր միշտ: Ինչ աշխատելու տրամադրություն ունեցել էր նույնիսկ այդ օրը՝ տեղյակ ըլլալով հանդերձ որ վտանգը մահ կուղա իր դուռներուն առջև ալ:

Կոմիտաս նույնիսկ իր աշակերտներուն հետ պատարագի փորձ ըրեր էր այդ օրը՝ Կանաչ կիրակիին կրկին անգամ երգելու համար զայն Ղալաթիո եկեղեցին:

«Մու՛թը իջած էր և ամեն ոք կաճապարեր իր տեղը հասնիլ», կպատմե Միհրան Թումաճան: «...Իսկ անոնք որ Բերայի կողմերը կբնակեին, վարդապետին շուրջը բոլորված, խոսելով ու խնդալով կբարձրանային Ղալաթիո զառիվերեն, դեպի Բերա և Բանկալի: Այդ շաբաթ իրկունն էր որ Կոմիտաս վարդապետ իր աշակերտներուն «Բարի դիշեր» կմաղթեր և գոհունակ ու երջանիկ՝ իր տունն ներս կմտներ»:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № Ա-ից, Ե-ից, 1966 թվականի № Ա-2-ից, Ը-Ժ-ից, 1967 թվականի № Գ-2-ից և 1968 թվականի № Ա-Գ-ից:

Մայրաքաղաքին մեջ դեռ վրդովված չէր մարդոց առօրյա կյանքը:

ճիշտ միեկնույն օրը, Զավեն պատրիարքին կայացրել գերման դեսպանատան պաշտոնյաներին մեկը, դուկտ. Մորթման, որ պաշտոն ունի կապ պահպանելու հայոց պատրիարքարանի հետ: Եկած է առաջարկելու որ հայթուրք և գերման հանձնաժողովներ լրկվին գավառները սիրավիր կապեր ստեղծելու համար տարրերու միջև, ու այդ առաջարկը կուգար ընել ճիշտ պահու մը երբ թուրք իշխանութիւնները ձերբակալութիւններ սկսելու վրա էին արդեն Պոլսո մեջ, ձերբակալութիւններ՝ որոնցմէ չէր կրնար լուր շունենալ իր մեծավորը, Վանդանհայը:

Այլուր պատմած եմ, ընդարձակ, թե ինչպէս անցուցի ես այդ օրը, և ինչպէս կրցա ճողոպրել ճիւղաղին ճանկին: Ըսեմ այստեղ, համառոտակի, թե Կոմիտասեն բաժնւմբն հետո շունչս խմբագրատուն առի, և պատմեցի ինչ որ լսեի էի: Ապա գացի Գյուլհանի հիվանդանոցը, և օգտվելով ներումին որ շնորհված էր փախստական սպացունքուն՝ բժշկական քննութեան ներկայացա: Բարբ-Ալիի պողոտային անցնելու՝ Վարդգես տեսա որ դուրս կելլեր Թալեաթի քովն, — որուն գացեր էր Թեոդիկի համար բարեխոսելու, — անոր սպանալիքներուն տակ շշմած: Ան ես կըզգար թե պայթելու վրա է փոթորիկը: Իրավալ, իրմէ հագիւլ բաժնւմ, կիմանայի թե արդեն չորս-հինգ հոգի ձերբակալած են օրցորեկով Բարբ-Ալիի շրջականերու հայ գրատուններին և տպարաններին: Տնտնալու առեմը չէր ալ: Ուղղակի Շավարշ Միսաքյանին գացի, ու որոշեցինք հետքերնիս կորսնցնել: Պետք եղաւ սակայն որ խմբագրատուն հանդիպիմ, և իմացնեմ թե ձերբակալութիւններն արդեն սկսած են: Քիչըր միայն լուրջի առին վտանգը, ու շարունակեցին տնտնալ: Մեկնելիս քիչ հետո ոստիկանները խմբագրատունը կոխեցին, ու առեմ տարեր ուլ գտեր էին:

Ոստիկանութիւնը այն գիշեր չգտաւ զիս տունը: Բարի մարդիկ, — որոնցմէ մեկը կյանքիս ընկերը պիտի դառնար հետո, — այն իրկունը իրենց վար գրին զիս, ու հանձնառու եղան ինձ ընկերանալ հաջորդ առտուն զեպի քաղաքն դուրս, այնտեղ անցնելու համար օրը: Քաղաքին մեջ կրնային դժբախտ բաներ պատահիլ:

Ու առտուն կանուխ փողոց կենալիք:

Երբ Մեծ-փողոց կելլեք հանրակառք առնելու համար զեպի Շիշլի՝ կտեսնեմ մեկը մեզի կիւղի հուղված: Կարապետ Թյուրպեանն է որ զիմացի Քյուրքճյան զեղարանն կուգա հետսպառ:

— Փախեք, կպոռա, անհետացեք մեջտեան: Գիշերը Կոմիտասը տարին տունն, քիչ մը անդի տուններն ալ գոկտ. Պապիւլյանը և դուկտ. Ալլահվերտին: Կրսն թե ուրիշ զեռ

շատեր բռնած են գիշերը:

Կենալիք հասած առաջին հանրակառքը, ու կերթանք օրը անցնելու Լուքային բաղը, հայոց գերեզմանոցն քիչ անդին: Սարսափ մը պաշարած է մեզ: Չենք գիտեր ինչեր կրլան այդ պահուն քաղաքին մեջ, ու ինչ կրսպասեմ մեզ հոն:

Մութը կոխելու մոտ կդառնանք քաղաք: Բոլորը, ընկճված երևույթ մը ունին: Կվախանանք որեւէ մեկուն մոտենալ ու բան մը հարցնել: Մարդոց դեմքերուն վրա գրված է արդեն ամեն ինչ: Պետք է որ շատ մարդ տարած ըլլան տուններին որպեսզի բոլորը այսպէս լուռ ու գլխիկոր քալեն, փորձելով իրենց հուզումը ծածկել:

Կբալենք իրարմէ բաժնւմ, ջանալով որ մեր բովն անցնողները մեզ չնկատեն, մինչև որ կերպով մը մենք մեզ տուն նետենք:

Հագիւլ քաղաք մտած ենք՝ հանկարծ բարեկամներու խումբ մը կելլէ մեր դեմը: Կոմիտասի խումբին անդամներն են, բոլորն ալ կամ Իրավարանականն, կամ Կեդրոնականն ինձ դպրոցակից, — Վարդան Ազիլյանը, Գուրգեն էլմասյանը, Միհրան Թումաճանը, Հայկ Սեմերճյանը, և զեռ քանի մը ուրիշներ Կոմիտասի սաներն: Վերջն իմացանք որ իրենցմէ համարձակողներ եղեր են մինչև բանտ երթալու և Կոմիտասի մասին հետաքրքրվելու:

Ձիս տեսնելուն՝ անոնցմէ մեկը կպոռա.

— Ծովո՛ւ, քեզ հո՞ս ձգեր են:

Նշանացի կհասկցնեմ որպեսզի լռե, ու առագ մը կանցնիմ քովերնուն:

Այդ գիշերվրնն ալ կպահվրտիմ: Ա՛հ, հիմա դուրին է ըսել թե ալ կպահվրտիմ: Կես դար հետո ալ զեռ սարսուռ մը կձմլե հոգիս երբ կհիշեմ մղձաւանջի այդ դժոգակ պահերը, բռնվելու սարսափը որ ամեն վայրկյան կփոթորկե քեզ, ու սե-սե լուրերը որ ամեն օր խուցդ կմտնեն: Կրնա՞ս հուզումդ զսպել երբոր կիմանաս թե դուռն դուռ տակալին մարդ կրփնտրեն, կամ վարագույրի ձեղքն երբոր կտեսնես փողոցն անցնող ոստիկանները:

Ամեն վայրկյան գուժ մը կբերեն քեզի: Սիրտ ունեցիր ու զիմացի երբոր քեզ քսն թե երեք հարյուրն անցած է ձերբակալված մտավորականներուն թիւը ու անոնց մեջ բու բոլոր մտերիմներդ կան:

Շաբաթներ կանցնին այսպէս:

Այդ առաջին օրերուն, անոնք որ ծվարած են ինձ պէս հյուրընկալ մեյ-մեկ հարկի տակ, չէինք զգար զեռ աղետը իր ահալորութեան մեջ: Հարմարին ազդեցութեան տակ կշշմի, կշմարի մարդ: Պետք էր օրեր անցնեին, տարինն, որպեսզի զգայինք թե ինչ պատահած էր, ինչպէս խողովոված էր ժողովուրդի մը բովանդակ կեսը:

Թաղը, ուր Կոմիտաս կրնակեր, Բանկալ-
թին, ամենն հայաշատներն մեկն էր Պոլսո
թաղերուն: Ան զարհուրանքով արթնցեր էր
ապրիլ 25-ի կիրակի առտուն, որովհետև ա-
մեն փողոցն մարդ տարած էին:

Բանկալթի բռնած էին, օրինակ, Կոմիտա-
սեն զատ, Վարուժանն ու Ռուբեն Սեակը,
Սարգիս Մինասյանն ու Արամ Անտոնյանը,
դուկտ. Ալլահվերտին ու դուկտ. Նազաշյանը,
Հրաչյա Մուրենյանն (Արմեն Տորյան) ու Գե-
ղամ Բարսեղյանը, Ներսես Փափազյանն ու
Բարսեղ Շահպազը, Շավարշ Քրիսյանն ու
Արթուր Հայրիկյանը, Աղեքսանդր Փանոս-
յանն ու Ծնովք Շահենը, Խաչիկ Իտարեճյանն
ու Ժագ Սալապալյանը (Փալլակ), Արիս Իս-
րայելյանն (Իսրայել Տիրունի) ու Կիկոն
(Գրիգոր Թորոսյան), դուկտ. Հակոբ Թոփճ-
յանն ու դուկտ. Պաղիլը, ու այս մտավորա-
կան մարդոց կողքին վաճառականներ ալ՝
Ռոստոմ Ռոստոմյանի, Վրթանես Մարտիկ-
յանի, Նոյիկ Տեր-Սահափանյանի, Հովհաննես
Թերլեմեզյանի պես, Վարդան Գարակիոզյան
բահանան, դեղագործ Հակոբ Նարկիլեճյանը,
և հասարակ մարդիկ ալ՝ ոմանք իրենց ունե-
ցած կապերուն համար կասկածելի դեմքե-
րու հետ, ուրիշներ պարզապես թշուրիմացու-
թյամբ բերված:

Կոմիտասի ձերբակալությունը շմեցուցեր
էր թաղը: Մարդ չկար որ զայն չճանչնար,
մարդ չկար որ պաշտամունք չունենար դեպի
ան: Բայց ոչ ոք չէր համարձակեր անոր դռան
մոտենալ այդ շարաշուք առտուն: Միակ հան-
դուգնը իր հայրենակից Կարո Ուշագլյանը
կրլա: Ահա թե ինչ կատարման ան.

«Պոլիս, 1915: Ապրիլի առտու մը կանուխ
կատնվի Բանկալթիի մեկ դեղարանը՝ բա-
րեկամիս մոտ: Ներս մտավ բժ. Ա. Նազաշ-
յան՝ գլխաբաց և շփոթ:

— Տղաք, Կոմիտաս վարդապետը տարած
են այս գիշեր...:

Շշմած իրարու նայեցանք: Ոչ մեկ նշանա-
կություն կրցանք տալ եղածին: Քիչ վերջ ու-
րիշներ եկան և սկսան թվել ուրիշ կալանա-
վորներու անուններ, բոլորն ալ հանրածանոթ
մտավորականներ: Մեր զարմանքը վախի
փոխվեցավ: Վարկյան մը ուղեցի երթալ
վարդապետին բնակարանը, տեղեկություն
առնելու համար, սակայն ետ կեցա, մտածե-
լով որ կրնա հսկողության տակ ըլլալ:

Այդ միջոցին միտքս ինկան Մեհմետ էմին
պեյը և Համտուլլահ Սուլային, երկուքն ալ
հիացողներ վարդապետին: Առաջինը քանի
մը անգամ տեսած էի վարդապետին մոտ,
երբ եկած էր իր մեկ յափածո գրությունը ե-
ղանակավորել տալու (է՛յ իյնեմ, տի՛հ. ո՛վ
ասեղս, կարե՛)։ Հոն ծանոթացած էինք իրա-

րու և այցեառմանը տված էր ինծի որպեսզի
իրեն այցելեմ: Երկրորդը, Համտուլլահ
Սուլային, տակավին ամիս մը առաջ, կարծեմ
«Սապահ» թերթին մեջ գնահատական տողեր
նվիրած էր վարդապետին, անոր թյուրք Ո-
ճաղըի մեջ տված երաժշտական մեկ դասա-
խոսության առթիվ: Ուրեմն մտածեցի հե-
ռաձայնել: Պատասխանեցին թե Հ. Սուլային
հոն չէր, հետո Մեհմետ էմին պեյը կանչե-
ցին: Անոր տեղեկացուցի վարդապետին ձեր-
բակալությունը՝ խնդրելով որ միջամտեն:

— Էֆենտիմ, ատիկա կառավարական
գործ է, չենք կրնար որևէ միջամտություն
կատարել. չեմ կարծեր որ ծանր պարագա մը
կենա. թերևս ազատ կարձակեն, ըսավ և գո-
ցեց հեռախոսը¹:

...Ո՛վ այն օրերու մեր միամտությունը:
Այնպես կկարծեին մեզմե շատերը թե իթթի-
հատի ծոցին մեջ, Թալեաթի կողքին, լավերն
ալ կային, ու այդ լավերուն մեջ էին, օրի-
նակ, գրագետ Համտուլլահ Սուլային և բա-
նաստեղծ Մեհմետ էմինը: Մենք դանդաղ
կուրքն ալ ճանչցանք, ավա՛ղ: Համտուլլահ
Սուլային ճանչցեր էինք երբ կիսբեքեր հայերը
թուրք լեզուն աղավաղած ըլլալուն համար,
ու երբ օլսանա կկանչեր Թուրանին. հետո
զայն ճանչցանք երբոր Բուրբեշ էր իր
թուրք դեսպան, այս անգամ արդեն Սուլայի
թանրեռտի վերածված. ճիշտ է՝ հայեր ունե-
ր իր շրջապատին մեջ, հայ եկեղեցիին եկավ ան-
ոնցմե մեկուն հարսնիքին, ու մասնակցե-
ցավ հայ խնջուքներու, բայց իր խորքին մեջ
մոլեռանդ թուրքն էր միշտ, ու իր դեսպանու-
թյան օրերուն ծագումով թուրքեր կփնտրե-
ր Ռումանիո մեջ որպեսզի Թուրքիան շենցը-
նելու դրկե: Իսկ Մեհմետ էմինը, ավելի կա-
նուխեն ճանցած էինք մենք զայն, երբ Ազա-
տամարտ կհաճախեր իր քերթվածները կար-
դալու մեզի, երբ մեզ գովքը կընեք Վարու-
ժանին՝ զոր ճանչցած էր Սերաստիա, իր
կուսակալության օրերուն. մենք էինք որ Կո-
միտասի մեկ համերգին տարած էինք զայն
առաջին անգամ, ու իր քերթվածներու հայե-
րենի թարգմանած էի: Մեզ հանդեպ իր բոլոր
ոճրախի վարկյաններուն ալ մոլեռանդ թուրք
մո կմնար միշտ, ու միշտ կերպեր Թուրանը.
դեռ նոր, պատերազմի առաջին օրերուն, ան
գովքն էր հյուսեր, «էյ թյուրք ուլան» («Ո՛վ
թուրք արթնցիր») խորագրով քերթվածի մը
մեջ, Թուրանին և իրմե բխող ցեղերուն՝ ո-
րոնք դարձալ պիտի համախմբվեին միակ
մականի մը տակ: Այդ քերթվածին մեջ ան
կրսեր.

Ով իմ ազգս, հարուր միլիոն համրանքով
Սարփ, Կովկասներ և Արցախս

¹ «Արածանի», 1940, էջ 66—67.

Պիտի երբեք չզատեն թուրքը իր թուրք եղբորսն, քու օսմանդ, նազիրդ, քու Իլխանդ, Բաբերդ, Սղրաշրական մեր ազգը նույն երազին կտանին.

Միրխոն հաշվող այս ցեղին բոլոր սրտերն հրավառ Պիտի տրոփեն զերդ մեկ սիրտ՝ սիրովն համակ թրքությունն Հավատարիմ զբրդըններն ու քրտնաթոր թաթարները.

Անապատներեն պաղ կամ տաք Հեռվի, մոտի հողերեն Կապույտ, կանաչ լիճերեն Բարձունքներեն, ձորերեն Հեղեղի պես պիտի դան՝ գահուդ գլուխ խոնարհել:

Սուլեյն Համուլլահ՝ Սուլայի՜ն ու սուլեյն Մեհմետ էմիր՝ պիտի ուզեին Կոմիտասը փրկել իրենց երեց եղբորը՝ Թալեաթին ճանկեն...

Անոնք քար սրտով, ու թերես ալ հրճվանքով պետք է իմացած ըլլային որ դահիճը իրենց բույներեն խլած կտանի Կոմիտասը. վարուժանը և բոլոր մյուսները... Բայց այդ արգելք պիտի չըլլար որ նույն այդ Մեհմետ էմիրը զրկատական էջ մը հորինե 1935-ին, Կոմիտասի մահվան դուժը առնելուն...

* *

Կոմիտաս նույն այդ առտուն հանդիպում պիտի ունենար իր աշակերտներուն հետ, որոնք պատարագի արարողությունց մասնակցելն հետո Ղալաթիո եկեղեցիին մեջ՝ պիտի գային իր մոտ: Ու իրավ ալ անոնցմէ խումբ մը, անտեղյակ զիջչովան պատահածներուն, ճամփա կելլն դեպի վարդապետին բնակարանը: Միհրան Թումաճան կապտմե թե «դեռ մոտեցած չէին Կոմիտասի տան, երբ դիմացնին կելլն իրենց ընկերներեն մեկը, որ առանց կանգ առնելու կփսփսա՝

— Շոտով տուններնիդ գացեք: Հեռացեք: Իրարմե զատկեցեք...:

Չհասկցան թե ինչու...:

Արդեն հասած էին վարդապետին տանը դուռը: Զարկին զանգակը: «Վարպետը» — իր ծառան — բացավ դուռը: Ալլալված կմկմաց.

— Խաչր Սուրբ տարան...:

Աշակերտները քար կտրեցան իրենց լցուցած ցնցումեն: Եվ խոր հուզումով լսեցին թե ինչպես երկու պաշտոնյաներ ոստիկանի մը հետ գիշերվան մութին դուռը զարկին. ներս եկան և հարգանքով հրավիրեցին Կոմիտաս վարդապետը, որ բարի ըլլա հրամանի մոտա-

կա պահականոցը մեկ քանի բացատրություններու համար...:

— Խաչր Սուրբ առան, ֆայթոն դրին ու տարան, կկրկներ Կոմիտաս վարդապետի անձնվեր խոհարարը...:

Աշակերտները, սարսափած իրենց հաղորդված այդ լուրեն, հանդգնությունը չունենան դեպի մոտակա պահականոցը նրբալու՝ տեղեկություն առնելու համար իրենց վարպետին մասին:

«Այնտեղ քաղաքավարությամբ կըսվի իրենց թե Կոմիտաս վարդապետը Պոլսի բանտի հյուրանոցը կգտնվի հիմա: Իսկ իրենց հարցումին, թե կրնա՞ն երթալ և զինքը տեսնել, հեռուն նստած սև ականցավոր մեկը կպատասխանե.

— Հա՛յ-հա՛յ, էֆենտիմ... ինչո՞ւ չէ...

— Ըսել է դուք Քոմիթաս էֆենտիին աշակերտներեն եք, հա՞...

— Մաշալլահ... մաշալլահ...

— Գացեք և ձեր խոճային հալը — հաթուրը հարցուցեք...:

...Ու կսրոշեն որ իրենց ընկերներե՞՛ Հալկըն ու Վաղարշը — որ Պոլսո կողմը կընակեին — իրենց ճամփուն վրա, երթային կեդրոնական բանտի հյուրանոցը և Կոմիտաս վարդապետը տեսնեին և...

...Եվ երբ կմոտենան բանտի սահմաններուն, երկու ոստիկաններ կհարցնեն.

— Ո՞ւր կերթաք...

— Բանտ կերթանք մեր ուսուցիչը տեսնելու...

— Եկեք հետներնիս, կըսեն ու իրենց բով կանգնած ուրիշ երիտասարդի մը հետ, երեք մեկ կտանին պահականոց: Կարգով դանոնք կհարցափորձեն: Իրենց ընկերացույ հերտասարդին հարցաքննությունը կերկաշի, որովհետև թոթով ըլլալով՝ խոսածը հալիվ կհասկցվեր: Մինչ այդ սենյակը կիռնվեր ուրիշ ներկաներով, որոնք եկած էին նմանապես իրենց սիրելիներուն ո՞ւր և ինչպե՞ս ըլլալը իմանալու: Այս երիտասարդին թոթովախոսութենեն ջղազրգոված՝ ոստիկանապետը կպոռա.

— Տեֆ րեք սա Բեհաթաները: Այստեղ չոլուխ-չոճուխի տե՞ղ է... Դուրս նեհուցեք սա փիճերը...:

Հրամանը խսկույն կգործադրվի:

* *

Արամ Անտոնյան, մեկը մեր այն մտավորականներն որոնք աքսորի բոլոր զարհուրանքը ճաշակելն հետո, կրցան ողջ պատնալ հետ, և մեզ պատմեցին իրենց ապրածնեղեն ու տեսածներեն, շատ նյութ տվավ հայ ժողովուրդի մարտիրոսագրության զրկագներեն: Ան մեկն եղավ անոնմ որ Թեհլերյանի դա-

տավարութեան ատեն քստմնեցուցիչ պահեր պատմեցին Բեռլինի դատարանին առջև ալ, և լույս աշխարհ հանեցին շատ բան եղևունի փաստաթուղթերէն: Ան սկսավ գրել և յրատարակել Փարիզի Արեւմտեւի մեջ հոգւածներու շարք մը՝ «Կոմիտաս վարդ» պետ արքայի մեջ» խորագրով, առանց կտրելու սակայն զայն ավարտելու:

Լույս տեսած հոգւածներուն մեջ տնային գրվագներ կ'պատմեն այն գույզ մը, որոնք տնային, դոր Կոմիտաս և ձերբակալութեան իր մյուս ընկերները անցուցին Պոլսոյ կենդանական բանտին մեջ ապրիլ 24-ին և 25-ին: Արամ Անտոնյանի պատմածները շահեկան են մանավանդ անով որ միտին և Կոմիտասի այդ երկու օրերուն մասին, մինչ իր արքայի կյանքին մասին շատ սովել: Բան գիտենք՝ շնորհիւ իր վերապրող ընկերներէն ու մանց պատմած հուշերուն:

Ինչ որ բացառապէս շահեկան է Անտոնյանի հուշերուն մեջ այն պարագան է որ Կոմիտաս անոնց մեջ կենդանայնա իր հոգեկան բովանդակ կորուստով, չղերով դեռ ամուր, և միշտ տրամադիր հեգնելու և կատակելու: Անտոնյան նախ կ'ակնարկէ Կոմիտասի ձերբակալութեան:

«Բանկալթի շրջանակը գործող գաղտնի ոստիկանները տեղյակ էին անշուշտ Կոմիտասի սովորութիւններուն և գիտեին որ կ'անուխ տուն կ'դառնար: Զինքը ձերբակալէր էին առանց երկար սպասումներու և զգուշութեան, ինչպէս պարտավորվեցան ընել մեզմէն շատերուն համար որ գիշերական մեծ մասը դուրսը կ'անցընէինք մեր զբաղումներուն բերմունքով: Եւ արդէն մենք տարբեր բարձր տեղ մարդիկ էինք, քան տարաբախտ վարդապետը, որ ոչ մեկ մտավախութիւն կ'ենդունէր իրենց: Կոմիտասի ձերբակալութիւնը, ինչպէս առհասարակ այդ գիշերական բոլոր ձերբակալութիւնները, աչքի չէր դարձած, և չգիտցանք բնավ թէ ինչ պայմաններու մեջ տեղի ունեցած է:

Շուտով իմացանք թէ եկեղեցականներ ալ կ'ան ձերբակալութիւններուն մեջ, և այդ առթիւ մեղի տվին Կոմիտաս վարդապետի անունը: Իրոք կ'անուխ բերված էր բանտ, և Սյուպիան Մեքթեպի առաջնորդված: Վերջէն պիտի իմանայինք թէ իր ձերբակալութենէն առաջին տեղեկութիւնն ունեցողը եղբոր էր գուր: Ավետիս Նազգաշյան, որ վարդապետին դրացի էր, բայց ոչ նույն գիշերը, այլ հաջորդ կիրակի առտուն: Կոմիտաս վանեցի սպասավոր մը ունէր, Կարապետ վարդապետը, որ վարդապետին տարվելէն ետք ամբողջ գիշերը կ'սպասէ անոր վերադարձին: Առտու կ'անուխ տեսնելով որ Կոմիտաս դեռ չէ դարձած:

կ'ուրախ դուրս. Նազգաշյանի տունը, գրեթէ հեղուկ, և այնքան հուզված, որ ամբողջ վայրկյան մը չի կրնար բռն մը արտասանել: Դուրսը կ'արժէ թէ Կոմիտաս հանկարծական տկարութիւն մը ունեցած է և իսկույն կ'սկսի հագնուիլ աճապարանքով: Վերջապէս Կարապետ կ'հաջողի խոսիլ ու կրնա ողբագին շեշտով մը.

— Տարա՛ն, Տոքթոր, տարա՛ն...

— Տո՛, ի՛նչ տարա՛ն:

— Հայր սրբ տարա՛ն:

— Տո՛ ա՛յ տղա, ո՛վ տարա՛ն:

— Բոլիսներ տարա՛ն, գիշեր տարա՛ն:

Նազգաշյան որուն բոլորովին անհավատալի կթվի վարդապետին ձերբակալութիւնը, կ'ապրաստովի դուրս ելլել, մինչև թաղին պահականոցը երթալ և Կոմիտասը փնտրել, բայց ժամանակ չունենար, որովհետէ քիչ ետքը ինքն ալ կ'ներկայանայ:

Կոմիտաս այսպէս ինկալ դահիճին ճանկը...

II.—Կեդրոնական բանտին մեջ

Մեծ մասամբ պահականոցն պահականոց պատուցին նախ գիշերը ձերբակալվածները. Կոմիտասը կթվի թէ ուղղակի կ'երթնանական բանտ տարին, ու նետեցին Սյուպիաններու խովուշը:

Հիմա այլևս խոսքը Արամ Անտոնյանին տանք.

«Ոչինչ անսովոր Կոմիտասի երևույթին մեջ: Իր համբավավոր «Քերթնեքեք»-ն բերան էր միշտ, ինչ որ անշուշտ լավ նշան էր, և զայն առատորեն կ'բաշխէր աջ ու ձախ, երբ իր կրակոտ ու հեգնութեամբ հորդուն նայվածքը, որ անընդհատ մեկէն մյուսը կ'ուստոսէր, հանկարծ մտերիմ դեմքի մը վրա կ'հանգչեր:

— Դո՛ւն ալ, քերթնեքեք... Եվ կամ՝

— Զկրցա՛ր քարի մը տակ սողոսկիլ ու պրծիլ, ա՛յ քերթնեքեք...

Անշուշտ լավ գիշեր մը չէր անցուցեր Սյուպիան Մեքթեպի տակավին խոնավ տախտակամածին վրա: Բայց իր սովորական մահահալին ալ փայտ մըն էր լոկ, նրբին սավանով մը ծածկված, և չէր սիրեր կակուղ անկողնի մեջ պառկել: Քիչ նեղվէր էր գիշերը, և այն ալ բազմութենէն, մանավանդ սիկարեթներու ծուխէն, որ պարզապէս կ'զգայնացնէր գինը:

Երբ մեր մոտ եկավ, իր վիճակին վրա չէր խորհեր. կամ գոնէ ներքին վրդովում մը մատնող բռն մը շարտասանեց: Ինչպէս ուրիշ շատեր, ինք ալ հույս ունէր թէ այս կատակը—բաղը իրն է,—երկար չի տևեր, և թէ պատրիարքն ու Ազգ. Վարդապետը, օսմանյան երեսփոխանական ժողովի ազդեցիկ

? «Արեւմտք», Փարիս. 1946, թիվ 5 և 6.

հայ անդամներուն, ի հարկին նաև օտար ղեսպանատուններու միջնորդութեամբ, կհաջողին վերջ տալ անոր:

Նվ անշուշտ այդ հուշսով լեցված ըլլալուն համար էր որ խնդարով կնկարագրեր այն հուսարեկ և հոգեսեւս վիճակը որուն ենթարկված տեսեր էր զիշերը իրեն հետ անցուցած քանի մը հայանի անձնավորութիւններ, մասնավորաբար զոկտ. Թորգոմյանը:

— Լալիս էր, կրսեր դարմացմամբ, անոր ակնարկելով:

Քիչ վերջը, զոկտ. Թորգոմյան, որ մեղի միացեր էր, պատմեց թե արդարեւ ամբողջ գիշերը լալով անցուցեր էր և թե վարդապետը շատ ջանացեր էր ղինքը մխիթարելու:

— Եթե Կոմիտասի քաջալերանքը չըլլար, զուցե նվազեի, բայց բառ առ բառ:

Արամ Անտոնյան կնկարագրեալ այն պահերը բանտային իշխանութիւնները պիտի ստուգեն բանտ բերվածներու ինքնութիւնը հատուկ ցուցակի մը վրայէն:

«Բարձրահասակ, դալկաղեմ, երկար ու շատ սուր քիթով և տարապայման կերպով նիհար երիտասարդ մըն էր որ մարմարե նստարանի մը կատարը ցցված, ձեռքը գրտնըված ցանկերու վրայէն մեր անունը պիտի կարդար և արձանագրեր թե որո՞նք բախտը ունեցած էին վաշելու իրենց կործանելիք «հյուրանոց»-ին ասպնջականութիւնը:

Կոմիտաս մեր մոտն էր, շրջապատված քանի մը անծանոթներեկ, որոնք տաք վիճաբանութեան մը բռնված էին: Չէինք բմբռնել թե ինչի՞ վրա կլիմենք. բայց շատ կաղմկեին, մինչդեռ պաշտոնյան, հայտնապես սքտնեղած կսպասեր որ լուծիլուն գոյանա և քնթերցումը սկսի:

— Սըստ, մնջեց Կոմիտաս, մեկն ու մյուսը ցնցելով. թողեք որ կռնչե արագիր:

Պաշտոնյան իրոր որ արագիր էր երեւոյթն ունեւր այն բարձունքին վրա ուր թառեր էր:

Մեզի նորեն պատկերվեցավ, — ինչպես անգամ մը ըրեր էինք, — Բեշատ պելի մոտ, — մեկնուտ (նեքիկ) բառը արտասանել երբ մեր անունը կարդացվել:

Նվ արագիր սկսավ կռնչել:

Բայց շուտով աղմուկը պիտի սկսեր նորեն, այս անգամ մեր ամենուս քրքիջներով: Պաշտոնյան որ կերեւա թե շատ ընտանի չէր հայկական անուններուն, այնքա՞ն դավեշտական փոփոխութիւններով կարտասաներ մեզմե ոմանք և մեկ քանի բացականերու անունները որ կարելի չէր լուրջ մնալ: Բոլորս ալ կիւնդալինք:

Մարդը սակաւն այնտեղվանքը չէր: Յուրաքանչյուր անունի առջեկ երկար պահ մը կհամենար հեզելով, հետո հնասպառ ածապարանքով մը կկարդար դայն այնպես ինչպես կրցեր էր բմբռնել, կարծես վախճալով

որ կմոռնա և պետք կծագի վերստին հեզ: Անշուշտ իր արտասանած անունները մեծ մասամբ ճիշտ էին, կամ շատ քիչ չափով աղավաղված. բայց կարգ մը անուններ բոլորովին այլանդակ ու դժվարիմաց կերպարանափոխութեանց կենթարկելին: Այսպես, Հեզագ Մեհհյուրտար, Թիրիքի Հալիք, Տաղեյն Նեղարեթ, Միսքին Տորթոր, Ճեհանկերցի Արթին, Ռտի Նրվանդ, և նույնքան ապշեցուցիչ այլակերպութեանց առարկա դարձած ուրիշ անուններ իրարու կհաշորդեն: մեր քրքիջներուն շոինդին մեջ, ու գործ մըն էր գուշակել թե ասոնք անուններն են Միհրդատ Հալիպղի, Հայկ Բիրյաքյանի, զոկտ. Նաղարեթ Տաղավարյանի, զոկտ. Միսքեյանի, Հարութիւն Ճանկուպյանի, Նրվանդ Ռտյանի:

Չրի ներկայացում մըն էր որուն հանդիսատես կըլլային այսպես անակնկալ կերպով և որ գոնե սկիզբները շատ զվարճացուչ մեզ:

Իմ անունիս րնթերցումն ետք ես բաժնվել ի խումբին: ...Մեկի վերջն պատմեցին թե Կոմիտաս ալ իր բաժինը ունեցած էր այդ անվանափոխումներն: Պաշտոնյան, երբ իմ անունին կհասնի, երկար պահ մը կհեղեղայն, — «Բոմ... Բոմի... Բոմի...», և կերեւա վերջին սին (ս) արաբական տառը շփոթելով ճիւ (ճ) և եէ (ի) միացալ տառերուն հետ, կպռոտ շտապով:

— Բոմիքանի բահիպ...

Ինչ որ պարզապես կնշանակեր «հեղափոխական վարդապետ»:

Ավելցուցին նաև որ Կոմիտաս ցնցվել է այդ բոլորովին անսպասելի անվանակոչութեանն, որ անշուշտ բաղձալի բան մը չէր այն մթնոլորտին մեջ ուր կշռվեինք, և շփոթութեանն երկու անգամ «մեկնուտ», «մեկնուտ» պատասխաններ է փոխանակ «մեկնուտ»-ի:

Կոմիտաս սակայն, նույն իսկ շփոթութեան մեջ, չէր կրնար մոռնալ թուրքերենը որ իրեն, ինչպես իր մանկութեան շրջանի բոլոր կուտինացիներուն համար մայրենի լեզու եղած էր և վերջին էջմիածնի մեջ սորված էր հայերենը: Շատ հավանականաբար դիտմամբ շրջած էր «մեկնուտ» բառին կաղմը, իր փոխադարձութիւն իր անունին այլակերպման: Գիտենք որ կսիրեր կատակել, և կկատակեր սմին առթիւ, երբեմն բոլորովին անսպասելի պարագաներու մեջ:

Արամ Անտոնյան կպատմե հետո հացի բաշխումը, որ այլևս լրիւ կհիշեցներ բանտարկայնեւուն թե իրապես բանտն էն է դանոնք կլեցներ տխուր կասկածներով:

«Բայց անթութիւնն էլ իր պահանջներուն, հաճախ ավելի տիրական քան ուրիշ ամեն մտահոգութիւն: Ամեն մարդ առավ իրեն սահմանված հացը: Տրվածը զինվորա-

կան սև քայինն էր. գոր շատեր նախընտրեցին Պոլսո սպիտակ հացեն: Քայինները դեռ տաք էին, դրեր էինք մեր ձախ անութին տակ, և պատառ-պատառ փրցնելով կծամեինք: Միհրդատ Հայկազն, որ բանտի կյանքին ծանոթ էր, կպոռար:

— Օրվան ամբողջ հացն է ասիկա. մաս մը պահեցեր իրիկվան համար:

Կոմիտաս ալ իր հացը անութին տակ առած էր, շրջապատված համակիրներե, որոնցմե ոմանք ձիթապտուղ, պանիր, շոր թուզ կամ խաշած հավիկի ձարեր էին բանտին նպարտալծառեն, և ափերնին լեցուն իրեն կերակրեին որպիսով հացին հետ ուտե: Բայց հազիվ թե ձեռք մեկնեց անոնց:

Արամ Անտոնյան կշարունակե պատմել.

«...Հանկարծ բանտապահները ծանուցին թե արտոնված ենք տուն նամակ գրել, ձեր մակեղեն, անկողին կամ կերակուր բերել տալու համար:

Անշուշտ այս ծանուցումը բարեգուշակ բան մը չէր. պարզապես հայտնություն մըն էր թե մեր բանտարկությունը կրնար երկար լինել. բայց թերևս ոչ ոք համեցավ այդ մը: Եւսածման վրա: Բանտապահները նոր ծանուցմամբ մը հայտնեցին թե պետք էր թղթատարական բաց քառթերու վրա, և լոկ թուր քերեն գրել: Արտոնված էինք նաև հեռագրելու: Քառթերը գնեցինք իրենցմե, և բնական է լայնորեն շահագործեցին այս երկնառք առիթը: ...Ամեն մարդ կաճապարեր վայրկյան մը առաջ օգտվիլ տրված արտոնութիւնէն: Շատեր սակայն, որոնք թուրքերին բառ մը չէին կրնար գրել, շփոթեցին էին, և իրենց զնած քառթը ձեռքերնին, երանյալ ու տառանյալ կըրջեին այս ու այն ուղղությամբ, անակնկալ օժանդակություն մը սպասելով:

...Չեմ գիտեր թե Կոմիտաս, որ թուրքերեն ռիտեր բայց չէր կրնար գրել, որո՞ւն օգնության դիմեց: Ծնովք Շահեն, որ իր ծանոթներուն կողմն գրված քառթերը հավաքելով բանտին գրասենյակը տարած էր, մեզի ըսավ թե Կոմիտասն ստացավ երկու քառթ, մեկը իր տան հասցեով, ապահովարար Կարապետ վարպետին, և մյուսը ամերիկյան դեսպանատան թարգման պ. Արշակ Շմավոնյանի: Վարդապետը ծանոթ դեմք մըն էր ամերիկյան դեսպանատան մեջ: ...Անշուշտ Կոմիտաս մեծ հույս դրած էր Շմավոնյանի և անոր միջոցով ձեռք բերվելիք դեսպանական միջամտության մը վրա, որմե կակնկալներ իր փրկությունը:

Տարակուսելի է սակայն որ գրված բոլոր օտոթերն ալ իրենց հասցեին ժամանեցին. ի հարկե շատերը վար գրվեցան բանտին գրասենյակին մեջ ուր ուշադիր և մանրակրկիտ քննության մը առարկա կդառնային նախապես:

Բայց Կոմիտասի հավատքը վառ մնաց ամբողջ օրը, և իրիկվան կողմ, դոկա. Պազիլ խանի վիճակված անակնկալ բախտավորությունը բոլորովին հուսադրեց զինքը, իրեն հետ նաև ուրիշ շատեր որոնք նույն նպատակով քառթեր ուղղեր էին աղղեցիկ անձերու:

Իրիկվան կողմ, մեր վրա այլապես հուսատու աղղեցություն մը ըրին արձագանքները բուռն ուրախություն մը որ տեղի կունենար նեղուցներուն առջև, և որ բնական է չէր կրնար մեզ անտարբեր թողուլ: Ապահովագրույն փրկությունը այդ կողմեն կրնար գալ: Անշուշտ խորհողներ կային թե կառավարությունը, իր փախուստին օրը, կրնա մեզ ալ միասին քշել դեպի Գոնիա կամ այլուր, բայց կարելի էր հուսալ թե թուրքերը, մայրաքաղաքին անկումեն հոսք, այլևս չեն շարունակեր պատերազմը, և իրենք ալ, մենք ալ կփրկվինք:

Կոմիտաս, որ կսիրեր բառեր շինել, «ըմբերդ» բառը նետեց մեջտեղ, թնդանթներու որոտմանց համար, և այս բառը մեծ հաջողություն գտավ: Ոմանք «եռաձայն» ածականը կցեցին անոր, ակնարկելով օրվան երեք դաշնակիցներուն, Ռուսիո, Անգլիո և Ֆրանսայի, և երկար միջոց մը քիչ մը ամեն մարդ խոսակցության ուրիշ նյութ չունեցավ այլ միայն այդ «եռաձայն ըմբերդ»-ը, որու գանգունները հեռգհետե զորեղ կհնչեին:

Բանտին պաշտոնատան այն սենյակը որ մեզմե ոմանց հատկացվեր էր նախորդ դիշերը, միշտ մեր տրամադրության տակ թողված էր: Դոկա. Պազիլ խանի մեկնումով հոն բաց տեղ մը կմնար, և Քեյկեյանի առաջարկության վրա այդ տեղը հատկացվեցավ Կոմիտաս վարդապետի, որ գիշերը շարունակ դոկա. թորգոմյանով զբաղվելու հարկադրված, ոչ միայն քիչ էր ծնացեր, այլ շատ նեղվեր էր իրեն սրտ արթուն մնացողներու սիկառեթներու ծուխեն: Եթե օրվան մեծագույն մասը բանտին հրապարակը անցուց, կունակր տալով այս կամ այն ծառին, սիկառեթներու ծուխեն կարելի եղած չափով հեռու մնալու համար էր:

Կոմիտաս հոգեկան կորույց ցույց տվավ, նկարագրի ամրություն՝ իր ձեռքակալության պահուն և Պոլսո կեդրոնական բանտը մնացած վույզ մը օրերուն:

Բժիշկ Վ. Թորգոմյան որ առհասարակ աղկաղկ մարմին է փխրուն հոգի մը ուներ և որ մեկն է եղած ամենեն ավելի ընկճվողներուն, կպատմե իր հուշերուն մեջ.

«Ապրիլ 11—24-ի վատշվիք գիշերն էր երբ անուշ բուռն հանվելով տարվեցա մոսակա ոստիկանատունը և անկե Մեհաբեհանի բանտը, ուր տիրող կեղտոտությունը և ոչխրներու խուռներամ բազմությունը նկարագրել կարելի չէ... Այդտեղ տեսա բազում բարե-

կամներ, որոնց ձեռքերը հաղիվ սեղմած՝ սկսա լալ ու մարմրիլ... Ակնունի, հաժակ, Միհրդատ Հայկազն, Զարգարյան և ուրիշներ իզուր կաշխատենին զիս հանդարտեցնել... Շունչս կրոնվեր... Օգի պակասը, մթնոլորտի աղտոտությունը զիս չափազանց կհուզեին երբ ահա ներս մտցուցին Կոմիտաս վարդապետը... Դեմքը ժպտալից, ականոզիքը հրամայական, շիտակ քովս եկավ ու իր գոռ ձայնովը՝ «Չե՛ս ամաչեր» բռավ... Այդ բառերը ալեկոծ սրտիս վրա չգիտեմ ինչու բան մը սրսկեցին մեղմարար ու ես ինկա անոր կուրծքին վրա... լալով՝ միշտ լալով, այնքան հոն արցունքներ թափելով որ

վարդապետին կուրծքը թրջելու աստիճանին եղա... Ան կշռյեր ճակատս, թևերուն մեջ զիս կսեղմեր ու կզգայի թե իրմեն բան մը հիս կներարկվեր, ու՛ժ մը, տեսակ մը էլեկտրականություն որ կենդանարար ազդեցություն մը կներգործեր վրաս և առանց ատոր... գուցե բոլորովին չբանայի»³:

Ու պահն է արդեն որ ճամփա ելլենք Կոմիտասին հետ. դեռ չգիտենք թե ուր կերթանք, երբ ձերբակալվածները կհանեն բանտեն ու շոգենավ կտանին գիշերանց:

³ «Հատաչ», 1935 հոկտ. 27, թիվ 2946:

(Շառունակեի)